

Дурду Йүжсел

**КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ЗАТ АТООЧТОН СЫН
АТООЧ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР**

Дурду Йүжсел

**ОКОНЧАНИЯ, СОЗДАЮЩИЕ ИЗ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ В
КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ**

Durdu Iuzhel

**THE END THAT CREATES A NOUN FROM AN ADJECTIVE
IN THE KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES**

УДК: 811.111.37(575.2)(04)

Бул макалада кыргыз жана түрк тилиндеги зат атоочтон сын атооч жасоочу мүчөлөрүнүн окшоштуктары жана айырмачылыктары каралган.

Кыргыз жана түрк тилиндеги сын атоочтордун жасалышында окшоштуктар өтө арбын, ошону менен катар айрым айырмачылыктар да бар. Эки тилде тең сын атоочтор эки түрдүү жол менен жасалат: морфологиялык жол жана синтаксистик жол.

Куранды мүчө менен жасалган сын атоочтор сөз жасоонун морфологиялык жолу болуп эсептелет. Сын атоочтордун кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгына карай бир нече топко бөлүнөт. Алардын биринчи тобу зат атоочтордон жасалган сын атоочтор.

Зат атоочтон сын атоочтор негизинен төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

-луу (-луу, -лүү, -дуу, -дүү, -туу, -түү) мүчөсү байыркы жазма эстеликтерде жана тектеш түрк тилдеринде *-лыг, -лык, -лы, -ты* формаларында кездешет. Бул мүчө аркылуу төмөнкү маанидеги сын атоочтор жасалат:

1. Заттагы кандайдыр бир нерсенин бар экендигине байланыштуу касиетти билдирет: *тоолуу район, суулдуу жер, канаттуу куш ж.б.*

2. Аныкталгыч сөздүн өзүндө кандайдыр сапаттын, касиеттин бар экендигин билдирет: *таланттуу студент, акылдуу кыз, билимдүү окуучу ж.б.*

3. Аныкталгыч сөздөгү сапаттык белги болуп эсептелген нерсенин арбын, мол же көп экендигин билдирет: *таштуу жол, кылкандуу балык, каймактуу сүт ж.б.* [Абдувалиев, 2008: 106].

Ал эми түрк тилинде болсо бул мүчөнүн үндүүлөрдүн үндөштүк мыйзамына ылайык **-li, -li, -lu, -lü** сыяктуу төрт формасы колдонулат. Ошондой эле бул мүчөдөн төмөнкүдөй маанидеги сын атоочтор жасалат:

1. Таандыкты билдирүүчү сын атоочтор: *su-lu (yemek), süs-lü (salon), ışık-lı (oda), yeşil-li (basma), namus-lu (insan), pembe-li (basma), pamuk-lu (entari), yedi-li (kağıt)*

2. Заттын кайсыдыр бир тараптын өкүлү экендигин билдирген сын атоочтор: *Fenerbahçe-li (gençler), lise-li (öğrenciler), köy-lü (kadınlar), Bayburt-lu (zihni)*

3. Форма жана көлөмдү билдирген сын атоочторду жасайт: *ikişer-li (kol), üçer-li (sıralar)*

4. Зат атооч сыяктуу калыптанып, колдонулуп келе жаткан сын атоочтор: *rahmet-li (babam), söz-lü (kız), gönül-lü (asker)* [Ediskun, 1993: 148].

Садыков, Сагынбаевалардын изилдөөлөрү көрсөткөндөй, **-li** мүчөсү кыргыз тилиндеги **-луу** мүчөсүнө дал келет да, маани жактан негиз аркылуу туюндурулган нерсенин затта бар, мол экендигин билдирет: *tatlı - таттуу (таты бар), akıllı - акылдуу (акылы бар, акылы көп), pahalı - баалуу(кымбат), kuvvetli - күчтүү, tuzlu - туздуу, gözlemlü - көзайнектүү, silahlı - куралдуу*. Түрк тилиндеги **-li** мүчөсү кыргыз тилиндеги **-лык** мүчөсү менен да маанилеш, жерге, орунга тиешелүүлүктү билдирет: *Iraklı - Ирактык, köylü - айылдык, şehirlı - шаардык, Bişkekli - Бишкектик*. [Садыков, Сагынбаева 2010: 337-342].

Эки тилде тең сын атооч жасоочу аталган мүчөнүн айырмачылыгы катары төмөнкүлөрдү белгилеп кетүүгө болот: кыргыз тилинде бул мүчө сөздүн акыркы муунундагы үндүү жана үнсүз тыбыштарга карай уланып, **-луу, -лүү, -дуу, -дүү, -туу, -түү** сыяктуу формаларда колдонулса, түрк тилинде болсо жалаң сөздүн акыркы муунундагы үндүүгө карай гана уланып, **-li, -li, -lu, -lü** формаларында кездешет. Фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө карабай, бул мүчөнүн эки тилде тең сөз жасоо мааниси бирдей жана бирдей маанидеги сөздөрдү жасайт.

-сыз мүчөсү менен жасалган сын атоочтор **-луу** мүчөсү менен жасалган сын атоочторго маанилик жактан карама-каршы келет. Башкача айтканда, **-луу** мүчөсү менен жасалган сын атоочтор затта кандайдыр бир өзгөчөлүктүн, сапаттын, артыкчалыктын бар экендигин билдирсе, **-сыз** мүчөсү менен жасалган сын атоочтор заттарда андай касиеттердин жок экендигин билдирет. Кыргыз тилинде **-сыз** мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1. Уңгу аркылуу туюндурулган нерсенин жок экендигин заттын белгиси катары көрсөтөт: *суусуз жер, шекерсиз чай, уйкусуз түн ж.б.*

2. Аныкталгычтагы кандайдыр сапаттын, касиеттин аз экендигин, жетишсиздигин билдирет: *алсыз курак, акылсыз башым, эссиз бала ж.б.*

3. Аныкталуучу сөздөгү кандайдыр бир сапаттын жок экендигин билдирет: *адилетсиз сот, тартинсиз жашоо, сапатсыз кийим ж.б.*

4. Кээде бул мүчө аркылуу жасалган сын атоочтор аныкталгычтагы кандайдыр бир касиеттин жок экендигин билдирбей, тескерисинче, «сан», «эсеп» деген сөздөргө жалганып, өтө эле көп экендикти билдирип калат: *сансыз, эсепсиз, эбегейсиз ж.б.* [АКАТ, 2009: 328].

Түрк тилинде болсо бул мүчө кыргыз тилинде кандай болсо, ошондой эле формада жана мааниде колдонулат. *-siz* мүчөсү сөз жасоодогу өнүмдүү мүчө жана *-li* мүчөсүнүн терс формасы катары колдонулат. Бирок, түрк тилиндеги өзгөчөлүк дайыма эле ушундай абалда колдонулбай, кээде *-li* мүчөсү менен жасалган сын атоочтун терс формасы *-siz* мүчөсү менен жасалбаган сөздөр да болуп калат. Алсак, *şeker-li (kahve)* деген сөздүн терс формасы *şekersiz (kahve)* эмес, *sade (kahve)* формасында, *pahalı (kumaş)* деген сөздүн терс формасы болсо, *pahasız* эмес, *ucuz (kumaş)* формасында колдонулат. Мындай учурда сөздөрдүн карама-каршы, антоним маанилери колдонулары байкалат. Ошондой эле түрк тилиндеги бул мүчө да сөздүн акыркы муунундагы үндүүлөргө карай варианттары менен уланат.

Түрк тилинде да *-siz* мүчөсү менен жасалган сын атоочтор маанилик жактан заттагы кандайдыр бир касиеттин, сапаттын жок экендигин билдирет: *işik-siz (oda), tat-siz (karpuz), düşünce-siz (çocuk), terbiye-siz (adam), kol-suz (ceket), ölçü-süz (söz), iş-siz (insanlar) ж.б.* [Ediskun 1993: 149].

Кыргыз жана түрк тилинде бул мүчөнүн колдонулган варианттары да, маанилери да бирдей, окшош.

-дай мүчөсү. Кыргыз тилинде бул мүчө аркылуу жасалган сын атоочтор негиз аркылуу туюндурулган затка кандайдыр бир окшоштуктун бар экендигин белги катары көрсөтөт: *тоодой (толкун), алтындай (мүнөз), кагаздай (жука), балдай (ширин), баладай (сүйкүм) ж.б. Тең теңин тапса, деңиздей балкып жашайт (Эс). Талбас эмгек тоодой тоскоолдукту жеңип чыгат (накыл сөз.) Ысык-Көлдөй, Соң-Көлдөй толкундап турган кезегим (Т.М.).*

-дай мүчөсүнүн уланышы менен жасалган сын атоочтордун бир кыйласы өтмө мааниге ээ болуп кеткен. Ошондуктан алар элестүү келип, көбүнчө сүйлөшүү стили менен көркөм стилде колдонулуп калган. Мисалы: *Каргадайдан тең өскөн таежеси Кишимжан ("Олжобай менен Кишимжан"), Кесепеттүү манаптан кенедей пайда таппадык (Т.М.)* деген сүйлөмдөрдөгү сын атоочтор (*каргадай, кенедей*) каргага окшош, кенеге окшош деген мааниде эмес, кичинекей, кымындай, жаш деген мааниде турат. [Давлатов, Кудайбергенов 1980: 96]. Абдувалиев болсо сын атооч жасоочу **-дай** мүчөсүнүн байыркы **-так, -даг** формалары бар экенин жана

төмөнкүдөй маанилерди берерин белгилейт:

1. Аныкталгычтагы сапаттык белгинин кандайдыр башка затка окшоштук касиетин билгизет: *балдай таттуу, калемтирдей ачуу, суудай тунук ж.б.*

2. Аныктагычтын форма, көлөм, чоңдук белгилеринин кандайдыр башка затка окшоштук болгон касиетин билдирет: *мончоктой жааш, кылдай ичке, аюудай айбат ж.б.*

3. Кыймыл-аракеттин аткарылышына, жүрүшүнө окшош белгилерди, касиетти билгизет: *оттой күйөт, балыктай сүзөт, чоң атадай сүйлөйт ж.б.*

4. Аныкталгыч болуп келген сын атоочтогу касиеттин молдугун, арбындыгын, күчтүүлүгүн, көптүгүн билдирет: *сүттөй ак, берметтей таза, үйдөй чоң ж.б.* [Абдувалиев, 2008: 107].

Келтирилген маалыматтарда сын атоочту жасоочу өнүмдүү **-луу, -сыз, -дай** мүчөлөрүнүн маанилик касиеттери туура көрсөтүлгөн, бирок айрым бир мисалдарында сын атоочтор менен тактоочтор чаташтырылган. Алсак, *"Тең теңин тапса, деңиздей балкып жашайт (Эс). Ысык-Көлдөй, Соң-Көлдөй толкундап турган кезегим (Т.М.). Оттой күйөт, балыктай сүзөт, чоң атадай сүйлөйт"* деген мисалдардагы **-дай** мүчөсү менен келген сөздөрдүн сын атооч катары берилиши илимий жактан дагы тактоолорду талап кылат.

Биздин оюбузча, бул мисалдардагы **-дай** мүчөсү менен келген сөздөр тактооч катары каралышы илимий-теориялык маалыматтарга жана фактылык материалдарга дал келет. Анткени тил илиминдеги илимий адабияттардын көпчүлүгүндө сын атоочтор заттын белгисин билдирүүчү сөз түркүмү катары мүнөздөлүп келет, ал эми тактоочтор, кыймыл-аракеттин, этиштин түрдүү кырдаалын, белгисин билдирүүчү сөздөр катары мүнөздөлөт. Сын атоочтор менен тактоочтордун айырмалуу белгилери катары да, биринчисинин зат атооч же башка атооч сөз түркүмүндөгү сөздөр менен байланышып, алардын түрдүү белгисин билдириши, ал эми экинчисинин этиш сөздөр менен байланышып, анын түрдүү кырдаалын, сыпатын билдириши эсептелери белгиленип келет [Баскаков, 1951: 204; Дыренкова, 1948: 39; Абдувалиев, Садыков, 1997: 96; Юлдашев, 1981: 168; Виноградов, 1986: 157; Hengirmen, 2002: 132; İbrahim, 2005: 145].

Маселен, буга байланыштуу айтылган А.А.Юлдашев ж.б.лардын пикирин келтире кетели: *"Имя прилагательное обозначает статический признак предмета, его качество, присущие или приписываемые ему, и противопоставляется, с одной стороны, наречию, выражающему динамический и статический признак действия, с другой стороны – существительному, как обозначению самого предмета"* [Юлдашев, 1981:168]. M.Hengirmen: *"Varlıkların özelliklerini belirten ve adlardan önce gelen sözcüklere sıfat denir"* [Hengirmen, 2002:132]. C.Başdaş-M.Kutlu: *"Çekim eki almadan isimlerden önce kullanılan ve önüne geldikleri ismin niteliğini gösteren ya da anlamını açıklığa kavuşturan isim soylu kelimelerdir"* [C. Başdaş -

M.Kutlu, 2004: 135].

Ошондуктан, жогоруда белгиленген “Тен теңине жетсе, **деңиздей** балкып жашайт (Эс). **Ысык-Көлдөй, Соң-Көлдөй** толкундап турган кезегим (Т.М.). *Оттой күйөт, балыктай сүзөт, чоң атадай сүйлөйт*” деген мисалдардагы, *-дай* мүчөсү менен жасалган сөздөрдү тактооч деп кароо илимий-теориялык тактыкты жаратат деп эсептейбиз. Анткени алар кыймыл-аракет, ал-абалды билдирген этиш сөздөрдүн аткарылуу мүнөзүн сыпатын көрсөтүп, морфологиялык-синтаксистик жактан этиш сөздөр байланышып турат. Эгерде мындай сөздөр зат атоочту же атооч сөз түркүмдөрүндөгү башка сөздөрдү аныктап, анын белгилик жагын билдирсе, анда аларды сын атооч катары кароо максатка ылайыктуу: **дениздей** кең, **Ысык-Көлдөй** терен, **Соң-Көлдөй** тунук, **оттой** ысык, **балыктай** эткел, **чоң атадай** киши. Демек, *-дай* мүчөсү сын атоочту да, тактоочту да уюштуруучу касиетке ээ болгон омоним мүчө болуп эсептелет.

Кыргыз тилиндеги **-дай** мүчөсүнө маанилеш түрк тилинде **-si (-sı, -su, -sü)** мүчөсү колдонулат. Заттын негиз аркылуу туюндурулган нерсеге окшош экенин билгизет: *Erkeksi- эркектей, adamsı – адамдай, таумунсу – маймылдай ж.б.*

Бул мүчө аягы үнсүз тыбыш менен аяктаган сөздөргө гана уланат. Сын атооч сөздөргө уланса, *-si* мүчөсү бөлөк маанини билдирет. [Садыков, Сагынбаева, 2010: 337-342].

Ушул эле мүчөнүн *-msı, -mı, -msu, -msü* формасы бар экенин, үндүүлөрдөн кийин да жалганып, окшоштук, жакындык, салыштыруу маанисин билдирген сын атоочторду жасоочу өнүмдүү мүчө экендигин түрк окумуштуусу Мухаррем Эргин өзүнүн изилдөөлөрүндө мисалдар менен далилдеп көрсөткөн. Бул мүчөнүн өзгөчөлүгү катары көбүнчө түс жана даамды билдирген сөздөргө уланарын да айтат: *ağacı-msı, tatlı-msı, mor-u-msu, tepe-msı, acı-msı, kırmızı-msı, ekşi-msı, yeşil-i-msı, duvar-i-msı* vb. [Ergin, 2000: 240].

Демек, бул мүчөнүн эки тилде эки башка формада колдонуларын байкадык. Кыргыз тилиндеги *-дай* мүчөсү түрк тилинде кээде *gibi* жандоочу менен берилет.

-гы мүчөсү атооч жөндөмөдөгү мезгилдик маанидеги жана атооч, жатыш жөндөмөдөгү орундук маанидеги зат атоочтордон сын атооч жасайт да, затты ошол орун, мезгилге тиешелүүлүгүнө карай аныктайт: *жайкы түн, жазгы жамгыр, айылдагы турмуш, шаардагы үй ж.б.* [АКАТ, 2009: 328].

-гы мүчөсү чектелүү гана сын атоочторду жасайт жана төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1. Аныкталгычтын мезгилдик касиетин билдирет: *кышкы кеч, кечки убак, түнкү уйку ж.б.*

2. Аныкталгычтын мейкиндиктеги абалына карата белгисин көрсөтөт: *четки үй, ортоңку отургуч, акыркы эшик ж.б.*

3. Аныкталгычтын орундук абал белгисин билгизет: *кемедеги адам, үйдөгү жашоо ж.б.* [Абдувалиев, 2008: 108].

Түрк тилиндеги *-ki* мүчөсү кыргыз тилиндеги *-гы* мүчөсү менен маанилеш келет да, мезгилдик,

мейкиндик маанидеги сөздөргө уланып, затты ошол мезгилге, жерге тиешелүү кылып көрсөтөт: *Sabahki - эртең мененки, geceki – түнкү, diinkü – кечээги, öğleki – түшкү, yaginki - эртеңки.*

-ki мүчөсүн кабыл албаган сөздөр да бар экендигин жана алар шилтеме ат атоочтор менен бирге келгенде гана *-ki* мүчөсүн кабыл аларын Садыков жана Сагынбаевалар эки тилдин грамматикасын салыштырып изилдеген эмгектеринде белгилейт: *bu haftaki - бул жумадагы, o seneki - өткөн жылкы, bu ayki - бул айдагы ж.б.* Түрк тилинде *-ki* мүчөсүн татаал формасы *-daki/-taki (-deki/-teki)* мүчөлөрү да бар. Аларда унуга жатыш жөндөмөнүн мүчөсү уланып, андан соң *-ki* мүчөсү келет да, татаал мүчө катары эсептелет. Ал эми маани жактан жогорудай айтып өткөн маанилерди туюндурат [Садыков, Сагынбаева, 2010: 337-342]: *dolaptaki kitaplar – икафтагы китептер, uzaktaki dağ- узатагы тоо, dağdaki kuşlar - тоодогу куштар, bahçedeki ağaç - бактагы дарак.*

Эки тилде тең сын атоочторду уюштурган бул мүчө мезгилдик, мейкиндик маанидеги сөздөргө уланат. Бул өңдүү мүчөлөр эки тилде тең арбын. Алсак, кыргыз тилинде сын атоочту жасоочу өнүмдүү мүчөлөр:

-чыл: суучул киши, жаанчыл ай, кишичил буур.

-лык: шаардык адам, айылдык жер, советтик эл.

-лаш: айылдаш киши, санаалаш адам, энелеш эки бир тууган.

-чан: көйнөкчөн кыз, тончон абышка.

-чыл: ойчул бала, эмгекчил киши.

Аз өнүмдүү мүчөлөр:

-кер: ишкер айым, боорукер адам.

-кор: малкор адам, чайкор кемпир, дүнүйөкор бай.

-поз: илимпоз киши, мансапкор жигит, дүйнөкор пенде.

Өнүмсүз мүчөлөр:

-мер: ишмер кызматчы, сөзмөр чал.

-дак- кумдак жер, таштак өрөөн, саздак жер.

-ий- илимий иш, тарыхый окуя, диний көз караш.

-көй- амалкөй түлкү, тамашакөй жигит.

-дар: жарадар жоокер, карыздар адам.

-саак: баласаак адам, үйүрсөөк айгыр.

-караак: оюнкараак бала.

-кел: эткел жигит.

-дач: кырдач мурун.

-өм: көркөм сөз.

-тал: сезимтал жүрөк ж.б.

Ал эми түрк тилиндеги зат атоочтон сын атоочторду жасоочу мүчөлөргө төмөнкүлөр кирет:

-lik, -lîk, -luk, -lük: ay-lik, kış-lik, gün-lük, hediye-lik v.b.

-cı, -ci, -cu, -cü: uyku-cu, alay-cı v.b.

-cık, -cik, -cük, -cük: anne-cik, ince-cik, dudak-cık, yavru-cuk v.b.

-cak, -cek: kuzu-cak, yumur-cak, yavru-cak, büyü-cek v.b.

-ciğaz, -ciğez, -cuğaz, -cüğez: hanım-cağız, bey-ciğez, yavru-cuğaz, kız-cığaz, göz-cüğez v.b.

-ca, -ce; -ça, -çe: insan-ca, yavaş-ça; kara-ca, ala-ca v.b. [Кононов 1956:140-148].

Биз бул макалабызда кыргыз жана түрк

тилиндеги зат атоочтон сын атооч жасоочу мүчөлөр, алардын ортосундагы жалпылыктар, окшоштуктар, айырмачылыктар жөнүндө сөз кылып, алардын кээ бирлерине кенинирээк токтолуп, кээлерин жөн гана санап өтүү менен катар, төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгардык.

1. Кыргыз жана түрк тилиндеги зат атоочтон сын атоочторду жасоочу мүчөлөрдө маанилик жана морфологиялык жалпылыктар өтө арбын болуп, негизинен, эки тилде окшош келет. Алардын айырмачылыктары, негизинен, фонетикалык, тыбыштык жагынан келип чыгат.

2. Сын атоочтор морфологиялык-синтаксистик табияты боюнча дайыма зат атооч же башка атооч сөз түркүмдөрүндөгү сөздөр менен гана байланышып келип, алардын түрдүү белгисин билдирсе, тактоочтор этиш сөздөр менен байланышып, алардын аткарылуу мүнөзүн, сыпатын көрсөтөт.

3. *-дай* мүчөсү омонимдүү мүчө болуп эсептелет.

4. Зат атоочтон сын атоочту жасоочу мүчөлөр да колдонулуш өзгөчөлүгүнө карай өнүмдүү, аз өнүмдүү, өнүмсүз мүчөлөр болуп бөлүнөт.

5. Бул тема дагы да терең изилдөөнү талап кылат жана эки тектеш тилдердин грамматикасын салыштырып изилдөөгө салымын кошот деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Б.: 1997.
2. АКАТ - Азыркы кыргыз адабий тили. Бишкек: Аврася пресс, 2009.
3. Баскаков А.Н. Каракалпакский язык, Москва: Изд-во АН СССР, 1951.
4. Виноградов В.В. Русский язык. Москва: Высшая школа, 1986.
5. Давлатов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Фрунзе: Мектеп, 1980.
6. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология. Абакан: Хакоблнаниздат, 1958.
7. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. Б.: 2008.
8. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград, Изд-во АН СССР, 1956.
9. Садыков Т., Сагынбаева Б. Кыргыз- түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. Бишкек: 2010.
10. Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва: Изд-во Наука, 1981.
11. Atabey İbrahim vd. Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri. Ankara: Yargı yayınevi, 2005.
12. Başdaş C., Kutlu A. Kırgız Türkçesi Grameri. Diyarbakır: 2004.
13. Ediskun Haydar. Türk Dilbilgisi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
14. Ergin Muharrem. Türk Dili. İstanbul: BayrakYayınları, 2000.
15. Hengirmen Mehmet. Türkçe Temel Dilbilgisi. Ankara: Engin Yayınevi, 2002.

Рецензент: д.филол.н., профессор Бекбалаев А.А.